

MIDDELNEDERLANDSE MEDISCHE RECEPTEN UIT EEN HANDSCHRIFT VAN DE KARTUIZE TE LEUVEN GEKOPIEERD IN HET BEGIN VAN DE 16DE EEUW

Christian De Backer, Jozef Lemli en Robbrecht Lievens.

Inleiding

In de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel bevindt zich onder de signatuur ms 15003-48 een convoluut of verzamelhandschrift ingebonden in de 17de eeuw met houten platten en afkomstig volgens het ex-libris Carthusianorum Lovanii (18de eeuw) van het klooster der kartuizers te Leuven. In 1812 werd het op een verkoping te Brussel aangekocht door Charles Van Hulthem (1).

Het handschrift telt 523 folio's en bevat in totaal 86 werken. Dit zijn hoofdzakelijk geestelijke tractaten, sermoenen, brieven, proverbia en het Chronicon Carthusiae Lovaniensis betreffende de jaren 1486-1525. Enkele teksten zijn gedateerd zoals een kalenderrubriek voor 1445, een werk van magister Reynerus uit 1497, notities over de stad Brussel betreffende de jaren 1375-1401, maar het gaat hier natuurlijk om later te dateren kopieën ontstaan rond het begin van de 16de eeuw, te oordelen naar de paleografische kenmerken en de talrijke watermerken.

Recente teksten, daterende van rond de ontstaantijd der verschillende gekopieerde teksten, komen ook voor in het convoluut. Zo is een kopie opgenomen van een sermoeen van de Gentse kartuizer Martinus Bernardi de Tileto, die in 1520 overleed. Eveneens teksten van de kartuizer Petrus Dorlandus uit Zelem, overleden in 1507.

Het lijkt heel waarschijnlijk dat sommige katernen schenkingen waren van andere kartuizen uit dezelfde ordesprovincie, met name de provincia Theutonica, opgericht in 1474.

De bedoeling van deze schenkingen is te zien als een hulpverlening bij het opstarten van de bibliotheek van de nieuwe stichting. Niet alleen komen hiervoor in aanmerking de kartuizen, waaruit de eerste monniken vandaan kwamen, maar ook de kartuize Sint-Jansberg te Zelem bij Diest (gesticht circa 1328), gezien een in het convoluut opgenomen verzameling van Latijnse spreekwoorden is gelokaliseerd en gedateerd «Dist XLII» (= 1442).

Op de folio's 468r-470v komen medische recepten voor in het Middelnederlands die tot hiertoe nog niet waren uitgegeven (2).

Op folio 383v staan nog Latijnse recepten tegen vlooien, tandpijn, flatulatie, wratten, nierstenen, haaruitval, verwondingen aan duim en vingers (3). Enkele korte zinnestelsels in het Middelnederlands zijn tussen de Latijnse tekst ingelast. Merkwaardig is ook op de folio's 367v-368r de tekst *Een gheestelicke medecine uten wonden Jesu Christi te putten*. Een kopie van tien preken van de bisschop Eusebius Emisseni (= Emesa) in hetzelfde handschrift van onze recepten is gedateerd : *Expliciunt decem pulcherrime omelie Eusebii Emisseni episcopi ad reliquiosos A[nn]o M[illesim]o V[centesim]o xxxij sexta julij* (= 6 juli 1532).

(1) J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique II* (Bruxelles, 1902), 227-232, nr. 1223 (15003-15048).

(2) R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artesliteratuur* (Utrecht, 1989), 225.

(3) Een teksteditie hiervan is in voorbereiding.

De hier bestudeerde recepten, die op een veel oudere bron teruggaan, zijn dus waarschijnlijk rond 1530 door een kartuizer uit Leuven of mogelijk uit Zelem gekopieerd.

Over de geschiedenis van de kartuize te Leuven kunnen we het volgende samenvatten (4). De Leuvense kartuize was de eerste in de Zuidelijke Nederlanden die binnen een stad werd gevestigd, evenwel buiten het centrum. Woutier Henry, alias Waterlet, kapelaan van Karel de Stoute en weldoener van de kartuize van Scheut, kocht op 19 december 1486 het domein van Redingen aan. Dit was gelegen tussen de huidige H. Geeststraat en de Bankstraat. Thans maken de resten deel uit van het Leuvense Capucijnenklooster. In de Albums de Croy zijn twee afbeeldingen van deze kartuize uit de late 16de eeuw bewaard (5).

Het duurde nog drie jaar eer de stad haar toestemming tot vestiging gaf. Dit gebeurde pas na tussenkomst van Margareta van York, de weduwe van Karel de Stoute, die trouwens de eerste steen legde. In 1491 kwamen de eerste monniken uit de kartuizen van Gent en Kiel bij Antwerpen aan. De bouwactiviteiten gingen door van 1492 tot 1530. In 1508 waren 19 monnikscellen opgericht. Na enkele periodes van spirituele achteruitgang nam in 1532 tot aan zijn dood in 1539, de nieuwe prior, Franciscus Taleman uit Edam en profes van Leuven (1515, na afloop van zijn vicariaat in het kartuizerinnenklooster Sint-Anna-ter-Woestijne bij Brugge) met gestrengheid het roer in handen. In 1533 telde de kartuize achttien monniken, in 1535 waren het er tien. Vanaf 1550 kende de kartuize opnieuw een geestelijke bloei en was de materiële toestand merkkelijk verbeterd.

Als geestelijke auteurs die werkzaam waren in de Leuvense kartuize zijn vooral de reeds geciteerde Franciscus Taleman te citeren, Joannes de Thymo uit Leuven (profes te Leuven in 1512, procurator tot aan zijn dood in 1540), Florentinus Batavus uit Haarlem (profes te Leuven in 1528 en er overleden als prior in 1543). Als scriptor en versificator dient nog Johannes Vustinck uit Utrecht genoemd te worden die zijn professie aflegde te Leuven in 1520.

Het is algemeen bekend dat kloostergemeenschappen van oudsher belangstelling hebben gehad voor medische wetenschappen. In de loop van de 12de eeuw verboden enkele concilies de medische praxis aan kloosterlingen en de lekengeneeskunde ging toen een alles overheersende rol spelen. De belangstelling van de religieuzen voor geneeskunde, artseneijbereidkunde en botanica bleef echter constant aanwezig.

Kartuizerkloosters die in de Nederlanden en aangrenzend Duits gebied ontstonden tijdens de 14de en 15de eeuw kenmerken zich door hun ligging in de onmiddellijke nabijheid van of in de steden. Ze hebben altijd beroep moeten doen op stedelijke doctores medicinae, chirurgijns en apothecarissen. In de meest diverse kloosterarchivalia kan men dan ook soms namen ontdekken van personen die deze beroepen uitoefenden en niet het minst in de obituaria en/of anniversariaboeken van de betreffende kartuizen, indien deze personen zich opgesteld hebben als benefactores of weldoeners en hun diensten of medicamenten gratis aan de kloostergemeenschap schonken.

De kartuizers die bekend staan voor hun zeer strenge en afgezonderde

(4) H. Delvaux, «Chartreuse de Louvain» in : *Monasticon Belge, t. IV, Province de Brabant, sixième volume* (Liège 1972) 1457-1494. - A. Gruys, *Cartusiana. Un instrument heuristique. II. Maisons* (Paris 1977) 308. - C. De Backer & J. De Grauwe, «Verspreiding van de kartuizerorde in de Nederlanden», in : *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084-1984. Onder redactie van F. Hendrickx. Diest, Stedelijk Museum 30 juni - 30 september 1984. Diestsche Cronycke 7* (Diest 1984), 21-34, m.n. 32-33. - J. De Grauwe, *Historia Cartusiana Belgica. Analecta Cartusiana 51* (ed. Dr. J. Hogg). (Salzburg 1985) 224-242.
(5) *Albums de Croy gepubliceerd onder leiding van J.-M. Duvosquel. Bezittingen der Croy's in Brabant, Vlaanderen, Artesië en het Naamse* (Brussel, 1985), 140-141, 160-161.

levenswijze telden in de late middeleeuwen onder hun ordeleden een opmerkelijk groot aantal gepromoveerde universitaires, waarbij onder andere, naast theologen en juristen, ook geneesheren voorkomen.

Zo was bijvoorbeeld Warmbold van Overstege uit de Utrechtse kartuize voor zijn intrede een «in medicinis professor» geweest. De universiteitsbibliotheek te Utrecht bezit twee medische handschriften die hij met zich meenam naar zijn klooster (6). Joannes de Brabancia, overleden in 1477, was een «doctor medicinae» die in de kartuize te Zelem bij Diest als clericus-redditus was ingetreden (7).

Het vermelden waard is natuurlijk de figuur van Otto Brunfels (1488-1534) die na zijn uittreden te Mainz als professor en medicus een bekend auteur werd. Van hem zijn verschillende medische werken en het eerste kruidenboek met bruikbare afbeeldingen verschenen.

Voor wat verder nog bindingen met de artsenijsbereidkunde aangaat, kan betreffende het huidige Belgische grondgebied gewezen worden op de Luikse kartuizer Gerardus Datenhoven apothecarii (†1444), zoon van een gelijknamige apothecaris (8). Een van de eerst geproteste monniken van de Leuvense kartuize (1506) was een Petrus Martini, dictus Apothecarii, geboortig van Amsterdam. In 1518 vluchtte hij uit zijn klooster weg, maar kwam na korte tijd berouwvol terug. Hij werd als gast in een andere kartuize opgenomen en overleed als senior te Leuven in 1557 (9).

Tekstuitgave

**Diplomatische weergave van het manuscript 15003-48,
Koninklijke Bibliotheek Brussel, ff. 468-470.
De recepten werden door ons genummerd van 1 tot 95.**

[1] Item om te maken en defensijeff

Neemt Ruyt wijt alsene ende stoetze in eenen steen ende maeckse wyt met rijnschen eedick ende een lepelken driakelen / ende neemt dat een halff eetlepelken / ende dat salmen doen in een ghelaes ende stoppe wel vast toe / dit es zeer goet genomen daermen wilt wandelen oft gaen daer die siechte is oft heeft gheweest

Remedie tegen alrehande ghebreken der magen

[2] Item dille ghesoden in wijn stercket de mage ende hersenen

[3] Item santorie genvt verteert die quade humoren vuyter magen

[4] Item een coude mage Neemt Cubeben oft dat puluer daer af ghe soden met wyne ende drincke van die

[5] Item Caneel genvt stercket die mage [6] Item sofferaen es goet den vercouden magen [7] Item neemt tarwen zeemelen met goe den renschen wijne lange ghesoden ende daer in eenen vullen doeck nat ghemaect ende alsoe weerm opten crop vander magen gheleet

[8] Item Camijn ghenvt in spijsse en drancke stercket den mage in verduyngen [9] Ad idem Comijn ghesoden in wijnne myt venkel sade sterket die sericheyt vanden magen ende suuerten

[10] Ad idem Neemt distele ende steenbreke tsamen ghesoden in wijn ende also

(6) H.J.J. Scholtens, «Necrologie van de Utrechtse Kartuziers» in : *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 71 (1952) 119. Het betreft de Hss 687 en 688.

(7) Een clericus-redditus of reddiet volgde in verzachte vorm de levenswijze der monniken.

(8) C. De Backer, «Gérard d'Attenhoven, apothicaire liégeois de la fin du XIVe siècle» in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 70ème année, t. XXIX (1982), n° 253, 107-108.

(9) J. De Grauwe, *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)*. *Analecta Cartusiana* 28 (Gent/Salzburg) 276, nr. 2404. - Id., *Historia Cartusiana Belgica, o.c.* (zie nr. 4) 226. Zie voor nog andere voorbeelden en verwijzingen naar geneeskunde en farmacie bij de kartuziers : M.P. Koch, *Das «Erfurter Kartäuserregimen». Studien zur diätetischen Literatur des Mittelalters. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Medizinischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn* (Bonn, 1969). - P. Julien, «A propos des boules minérales», in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 65ème année, t. XXIV (1977) n° 235, 290-291. - C. De Backer, «De apothekers van de kartuize St.-Maartens-Bosch bij Geraardsbergen», in : *Farmaceutisch Tijdschrift voor België* 54 (1977) 181-184. - Id., «Les apothicaires de la chartreuse flamande du Bois-Saint-Martin», in : *Cistercienser Chronik* 87 (1980) 28-31.

- V. Klee et C. De Backer, «Le vinum medicatum (1702) du chartreux Antoine Basel. Sa formule conservée dans les annales de la chartreuse alsacienne de Molsheim récemment retrouvées à la chartreuse de Pletzerje (Yougoslavie)», in : *Analecta Cartusiana* 82.2 (Salzburg, 1980), 45-58. - P. Bachhoffner, «Le vin médicinal des Chartreux de Molsheim», in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 70ème année, t. XXIX (1982) 63-65. - C. De Backer, *Het receptenboek van de Keulse kartuizer Joannes Trevirensis (eind 16e eeuw)*. Scripta. Mediaeval and Renaissance Texts and Studies 9. Ed. W.L. Braekman (Brussel 1983) 21-26. - P. Julien, «La Grande-Chartreuse et la pharmacie» in : *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 73ème année, t. XXXII (1985) n° 266, 224-226. - C. De Backer, «Een receptenverzameling van de Keulse Kartuizerprior Joannes Trevirensis uit het eind van de 16e eeuw», in : W. Schäfke (Hrsg.), *Die Kölner Kartause um 1500, Aufsatzband* (Köln, 1991) 196-198.

- ghedroncken [11] Item neemt daer bast van esschen boem ende rosen tsamen ghesoden in Rijnschen wijn / ende eenen doeck daer in genettet ende gheleet op die mage [12] Item fumus terre in wijn ghesoden ende werm ghedroncken saecht die mage
- [13] Item galigaen ghesoden in wijn / ende dien ghedroncken helpt die mage tot verduynghe ende purgeerze van flumen / hij ontbindt grouve winden / hij doet den mondt wel riecken / hij verdrijft dat lanceuel ende heetet zenuwers ende aderen
- [14] Item ysope ghesoden met wijn ende ghedroncken verdrijft die siecheyt vuyter magen ende lichaeme [15] Item ter couder magen
Neemt die bladeren van lauwerbloem ende sietse in wijn ende legt
F^o 468 v°
- een plaester daer van opden crop vander magen [16] Item Siedt mente in water oft azijn ende maket daer in eenen doeck nat ende legt op die mage [17] oft eet mente in wermoes het sal die helpen totter verteringen der magen [18] Ad idem Neemt mente in spijsse oft oic ghesoden in wijn sterket die coude mage
- [19] Item ter vercouder magen ende teghen bleecheyt van couden
Neemt alle murgen een stuck musscaten het sal dij beeteren
- [20] Item musscaten comijn ende anijs tsamen ghesoden in wijn verdrijft die steeken vuyter magen ende dermen van grouen winden
- [21] Item petercelie in spijsse ghedaen maect goede verduynghe ende sterket die mage ende verdrijft die winden ende doet wel vrine maken [22] Item neemt pley ende weermtze alleen sonder nat in een panne ende legtse op v hoet all heet dat verdrijft die siecte wyter mage [23] Item pley groen oft droege in spijsse ghesoden maict die spijsse verduwelijc ende saecht die mage [24] Item Ripe peeren ghebraden naden eeten ende ghenomen helpen der magen die spijsse verduwen ende idelen die maghe [25] Item berchpley alleen ghesoden in wijn ende ghedroncken helpt die vercoude mage ende dermen / der leuren ende milten zenuwen ende blasen [26] Item Rosinen in wijn ghesoden ende gheplaestert op die mage verdrijft de steecten daer vuyt
- [27] Item venckel ghesoden in watere ende dat ghedroncken ende daer in iij coren souts [28] Item Siedt droege rosen in asijn ende maect eenen doeck daer in nat ende legten al heet op die mage
- [29] Neemt hoenich met coude water ende latet inne gaen dat suuert die mage [30] neemt Rute ende beuersijn tsamen ghesoden in wijn drinckt dat ende wrive dijne leeden daer meede oft neemt dat sap van ruten mitten pulueren van beversijn ende drinckse oft smere daer mede die iechtige leden ghij sult baete vinden
- [31] Item serpentine ghesoden met wijne ende azijne verdrift die steecten vuyter magen ende die winden ende tornen
- [32] Item seduwair ende caneel in wijn ghesoden ende ghedroncken sterck die mage [33] Item Seduwaer ghedain in zause maict goden appetijt ende reynicht die mage [34] Item aqua petrosa oft calamenta sterct die mage [35] Item water van sanctorien ydelt die veruulde magen hoe limich sij sijn
- [36] Item water ghedistilleert van sporien purgeert zeer die magen ende ock purget opwert [37] Item dat water van portseleinen nuchteren ghedroncken stercket die mage [38] Item Syndon water ghedroncken is goet der magen [39] Item sukerei water sterckt die mage ende al die leden [40] Item aqua saxifera dat beuenellen water conforteert die mage [41] Item dat water van ysopen stercket ende suuert die mage [42] Item neemt die bladeren van rose mareynen ende sietse in fonteyn ende menget dat myt wyne ende maket daer af soppen ende etet die etc.

[43] Om mey dranck te maken

Neemt viij hantvollen alseme. vi hantvolle grisse / ende rute / aueronde / matere / cattecruyt . confiele de greyn / Reynvaen . persebladeren van elcxs een hantvolle ende blutzet altesamen dan soe siedet op derdendel inne in wey van caese ghemaecht oft met biere Idem potus latine Recipe Absinthij M[anipulos] viij fumi terre M[anipulos] vj abrothani matricarie / nepite / mellis se / tanaceti / rute / foliorum persicorum / ana M[anipulum] j fiat hor decoctio in sero casei :

Tegen hoest van cauder naturen oft verborghen couden
oft van vervroren winden

[44] Neemt ende maket vuer* van rosen marinen ende backe dair mede broot ende eete des hij sal ghenesen

[45] Ad Idem Neemt vyf vigen ende legtse eenen nacht in tsap van dillen des morgens doet daer toe een derdel rijns wijns ende siedet tsamen ende dan cliset doer eenen doeck ende drincket des auens ende smorgens [46] Ad Idem ten couden doirhoest Neemt semelen ende sietse myt gerstenwater ende dat werm ghedroncken

[47] Ad Idem Neemt die wortel van goutwort wel ghesoden in rijnschen wijne ende nette dair in eenen doecke ende dijen al werm gheleecht omtrent thoet aenden haels [48] Ad Idem Neemt comyn ende droge vigen die tsamen ghesoden in rijnschen wijn ende alsoe ghedroncken [49] Item teghen aemborstigen hoest. Neemt droghe vviijen ende sietze in rijnschen wijn ende dan cliset doer eenen doecke / ende doet dair toe ij oft iij ontsen van der wortelen van peper-raep pulueriseert ende geuen den siecken te drincken [50] Item tegen couden hoest Neemt ysoppe et drie vigen ende sietze in Rijnschen wijns ende alsoe drincket

[51] Item ten couden hoest siedt vigen in rijnschen wijn ende drinc ket alsoe

[52] Item ad idem Siedt pley ende vigen tsamen in rijnschen wijn ende dat geeft den siecken te drincken [53] Ad idem Neemt Rosijnen ende doet die steenkens uuyt ende sietze dan in wijn ende alsoe drincket [54] Ad idem Neemt serpentine ende weertse in eene panne / myt wijne ende doet daer toe klissien hout ende alsoe ghedroncken [55] Item suker es goet tegen

F° 469 v°

den hoest [56] Item water van quinque folium is goet teghen den hoest

[57] Item ten couden vuchten hoest Siedt die distel met drogen vigen in wijn ende drincket [58] Ad idem Neemt pulueren van droegen distelen in een saxken ende legge dat op dat hoeft [59] Item papel bladeren ghesoden in watere is goet tegen droegen hoest ende sterket tysike [60] Ad idem couden hoest siedet mynte met vigen in wijn ende dijen drinckt [61] Ad idem Neemt zeduwair ende caneel ende siedet tsamen in wijn ende dijen drinckt [62] Ad idem Neemt salige ende sietze in rijnschen wijn ende drincket also elx sdaichs [63] Ad idem nemt matere ghesoden in watere ende alsoe ghedroncken als men swair lic hoest [64] Item tegen der kinderen hoest menget honich myt bo teren ende geuet hen dicke inden mont [65] Item tegen hoest neemt peper ende siedet zeere in rijnschen wijn ende drinckt den wijn

[66] Ad idem neemt gemalen peper ende suypet met een luttel wijns doir een pipe ij auont als die sieke slapen gaat

[67] Nota een doder van eyeren met vollen maenen op dat een luttel warm sij verdrijft allen smetten uuyt wollen clederen

[68] Item heb die verloren uwen appetijt van etene soe neemt die bladeren van rosemaryne ende sietze in fonteyne ende menget met wijn ende maicht daer in

(*) Toegevoegd in de marge : ignem.

soppen ende etet die ghij sult uwen appetijt weercrigen

[69] Item die bloemen van rosemareyne met vinckel ghedroecht ende dan ghepulueriseert is goet tegen spuwen oft ouergeuen

[70] Item* tegen tantsweren

Item neemt wegebrede id est arnoglossa ende sietze een lange wijle in water ende daer dwaet uwen mont dicke dat hij werm sij het sal die beeteren

[71] Item van Eppe vermoes gemaect ende ghenomen ontstopt die besloeten milte. ende lever. ende die blase / ende doet wel urine maken

[72] Custuca** Item dit cruyt ghesoden in wijn ende ghedroncken purgeert de mensch van flumen ende van melancolien ende van groue bloed

[73] Item tegen verhaertde leuver ende milte vercoude mage ende bestopte zenuen Neemt centaurea ende sietse met wijne mitten wortelen lange ghenouch ende doet daer toe suker ende metten sap ende petercelie wortelen ende dese wijn drincket smorgens ende des auens ghij sult sunderlinge bate inden lichaem nemen

[74] Camille ghesoden in water ende den waesdom inden nosen ontfanghen verdriefft den hoeftsweer/sterckt die hersenen ende maectse inden mensche

[75] Item om clær ogen te maken Neemt dat sap va[n]der wortelen van centaurea id est santorie ende minget met rosewater dat ghedaen indie ogen claertse zeere

F^o 470 r°

[76] Comijn Neemt die hier af ende blaese indie nose dat stelpet bloet dat wyt den nosen comt

[77] Item tegen tantsweere Neemt comijn ende droge vigen wel ghebroken ende sietze wel in wijn lange ende daer af maict een plaester dat verdriefft den tantsweer ende dat gheswel daer af

[78] Endivie multum valet in passione epatica ex calida causa etc splenis ende precipue contra die geelsoch

[79] Nota De Epatica theutonice leuercruyt

Leuer cruyt dat is cout ende droge inden yersten graet / Dat cruyt wast in waterachtigen steeden / ende heeft cleyn bladerkyns hangende aen die steenen ende aender eerden Ende die de mees te blaederen heeft is die beste Ende daer om heetet leuercruyt want het ten vorsten bouen al der leueren hulpich is ende heeft cracht te vercuelen die leuer die verheyte is Item dit cruyt in water ghesoden ende dat ghedroncken verdrift die heitte vander leueren ende ontstopt die bestopte milte ende leuer ende doet verslaen die geelsoch

[80] Item een syroep ghemaict vanden watere daer dit cruyt inne ghesoden is / ende daer toe ghedaen ten lesten alst bynae ghe noch is puluer van rebarben verdriefft sunderlinge die geelsoch

[81] Item ghij sult weten dat men dit cruyt doen mach in allen syropen diemen neemt tegen heytte vander leueren ende is zeer goet ter leueren etc :

[82] Item galanga id est galigaen sterket die mage*** van flumen hy ontbindt die groue winden hij stercket die verduwinge hij doet den mont wel rieken hij verdryft dat lanceuel hij heytet die zenuwen ende die aderen

[83] Item violen stadelijc ghenomen in wermoes hout den lichaem nat ende coelt die leuere die te heet is

[84] Item olie van desen cruyt van buten op die zyde ghesmeert verdryft die heyte vander leueren ende saecht die steecten inde zijden ende coelt den lichaem natuerlijc

[85] Item dese olie ghesmeert voer dat voirhoeft ende dair omtrint verdrift den

(*) Hierna geschrappt : als ymant van langer siecheyt vercrant is dan.

(**) Foutief voor Cuscuta.

(***) Hierna geschrappt : item.

hoetsweer ende doet die siecke slapen Dese olie laxert vochtet ende coelet [86]
Item violen bladeren ghesoden in watere ende dair inne die voeten ghebadt
ende die handen in heeten siecten dat coelet den siecken ende doeten slapen
[87] Item syroep van fiolen ende van rosen syn alleleens van eenre cracht sonder
dat fiolen laxeren ende die rosen stoppen [88] Item Neemt rute ende sietze in
wijn ende drinckt dat / dat doet die reume oic lopen uuyten hoefde ende sterket
ende reynicht die hersenen sunderlinghe zeere

F°470 v°

[89] Item tegen de tantsweere Neemt ruyte ghebroken ten sape ende legt dair van
een plaester op dijn tandt [90] Item een andere Neemt die haerde scelle vanden
ruten ende berrentse tot eenen colcen ende legt dat int hol van dijnen tanden het
sal vergaen

[91] Rebarba is heet ende droge inden anderen graet ende heeft cracht te rening-
hen die coleren

[92] Item neemt rebarbe tegen die bestopte milte ende leuer die verhey is / ende
menctze myt water warm ende drincket soe ende doet dair toe trifera saracenic
so eest best [93] Item tegen die gheelsocht drincket Rebarbe als voirscreven is
ende doet daer toe scarleyen sope

[94] Item vlier heeft cracht nae hem te trecken ende te purgeren flu men [95]
Item neemt die bloemen gruen oft droge ende besichxe in spijsse sij laxeren ende
doen vergaen flumen

Glossarium

A. Simplicia en bereidingen

Gebruikte sigla

BM : W.F. Daems, Boec van Medicinen in Dietsche (Leiden, 1967)

CI : L.J. Vandewiele, Een Middelnederlandse versie van de Circa instans van
Platearius (Oudenaarde, 1970)

G : L.J. Vandewiele, De Grabadin van Pseudo-Mesues (Gent, 1962)

H : L.J. Vandewiele, De «Herbarijs» (Brussel, 1965)

HD : Den Herbarius in Dyetsche (Antwerpen, 1500)

HP : R. Dodoens, Histoire des plantes (Antwerpen, 1557)

NB : J. De Kinder, G. Dé Wint, Nucleus Belgicus Materiae Medicae (Brussel,
1719)

Het cijfer achter de sigla verwijst naar de bladzijde. De cijfers tussen haakjes ver-
wijzen naar de nummers van de recepten van het ms.

Abrotanum (43) : *Artemisia abrotanum* L. = Citroenkruid BM 117.

Alseme (43), Alsene (1) : *Artemisia absinthium* L. = Alsem BM 264.

Anijs (20) : *Pimpinella anisum* L. = Anijs BM 265.

Aqua petrosa oft calamenta (34) : gedestilleerd water van *Calamintha menthifo-*
lia Host. = Bergsteentijm, op de bergen groeiend vandaar ook petrosa H 259.

Aqua saxifera (40) : gedestilleerd water van *Pimpinella saxifraga* L. = Kleine pim-
pernel CI 318, BM 298.

Arnoglossa (70) : zie Wegebrede.

Averonde (43) : zie Abrotanum.

Berchpley (25) : *Thymus serpyllum* L. = Wilde tijm BM 291.

Beuenellen (40) : *Pimpinella saxifraga* L. = Kleine pimpernel CI 318.

- Beuersyn (30) : Castoreum = Bevergeil G 311.
Camille (74) : *Matricaria recutita* L. = Echte kamille CI 320.
Caneel (5, 32, 61) : *Cinnamomum verum* J.S. Presl of een andere soort = kaneel BM 278.
Cattecruyt (43) : *Nepeta cataria* L. = Kattekruid NB 205, BM 285.
Centaurea (73, 75) : zie Santorie.
Co(a)myn (8, 9, 20, 48, 76, 77) : *Cuminum cyminum* L. = Komijn BM 280.
Confiele de greyn (43) : *Melissa officinalis* L. = Citroenmelisse. In het recept 43 in het Latijn vertaald als «mellisse» HP 183.
Cubeben (4) : *Piper cubeba* L. = Staartpeper BM 281.
Custuca (72) = Cuscuta : *Cuscuta epilinum* Weihe = Vlaswarkruid BM 269.
Dille(n) (2,45) : *Anethum graveolens* L. = Dille BM 269.
Distele (10, 57, 58) : *Daucus carota* L. = Wilde peen BM 269.
Driakelen (1) : Triakel, Theriaca.
Endiuie (78) : *Cichorium endivia* L. = Andijvie BM 271.
Epatica (79) : zie Leuercruyt.
Eppe (71) : *Apium graveolens* L. = Selderie BM 271.
Esschen boem (11) : *Fraxinus excelsior* L. = Es BM 271.
Fiolen (86) : zie Violen.
Fumus terre (12, 43) : *Fumaria officinalis* L. = Duivenkervel H 307, BM 270.
Galanga (82) : zie Galigaen.
Galigaen (13, 82) : *Alpinia officinarum* Hance = Galanga BM 273.
Goutwort (47) : *Chelidonium majus* L. = Stinkendè gouwe BM 295.
Grisse (43) : *Fumaria officinalis* L. = Duivenkervel, grisecom in H 307.
Klissien hout (54) : *Glycyrrhiza glabra* L. = Zoethout NB 178.
Lauwer boem (15) : *Laurus nobilis* L. = Laurier BM 265.
Le(e)uercruyt (79, 80) : *Marchantia polymorpha* L. = Steenlevermos CI 333.
Matere (43, 63) : *Chrysanthemum parthenium* Bernh. : Moederkruid HP 15.
Matricarie (43) : vertaling in Latijn van Matere in recept 43.
Mellisse (43) : *Melissa officinalis* L. = Citroenmelisse HP 183.
Me(y)nte (16, 17, 18, 60) : een Menthasoort BM 285.
Musscaten (18, 20) : *Myristica fragrans* Houtt. = Nootmuskaat BM 288.
Nepite (43) : zie Cattecruyt.
Papelbladeren (59) : *Malva silvestris* L. = Groot kaasjeskruid BM 289.
Peperraep (49) : *Raphanus sativus* L. = Radijs BM 290.
Persebladeren (43) : *Prunus persica* (L.) Stokes = Perzik.
Pley (22, 23, 52) : *Mentha pulegium* L. = Polei H 393.
Portseleinen (37) : *Portulaca oleracea* L. = Tuinpostelein H 412.
Quinque folium (56) : *Potentilla reptans* L. = Vijfvingerkruid H 422.
Rebarbe(n) (80, 91, 92, 93) : een Rheumsoort = rabarber BM 294.
Reynvaen (43) : *Tanacetum vulgare* L. = Boerenwormkruid H 478.
Rose mareynen, rosen marinen (42, 44, 68, 69) : *Rosmarinus officinalis* L. = Roze-marijn H 437.
Ruyt(e), Rute (1, 30, 43, 88, 89, 90) : *Ruta graveolens* L. = Wijnruit BM 294.
Salige (62) : *Salvia officinalis* L. = Salie BM 296.
San(c)torie (3, 35, 75) : *Centaureum erythraea* Rafn. = Duizendguldenkruid H 23.
Scarleyen (92) : *Lactuca serriola* L. = Kompassla BM 295.
Seduwae(i)r (32, 33) : *Curcuma zedoaria* Roxb. = Wilde gember BM 296.
Serpentine (31, 54) : *Thymus serpyllum* L. = Wilde tijm BM 297.
Syndon water (35) : water verkregen door destillatie van *Cydonia oblonga* Mill. kweepeer.

Sofferaen (6) : *Crocus sativus* L. = Saffraan BM 294.
 Sporien (36) : *Euphorbia lathyris* L. = Springkruid H 251.
 Steenbreke (10) : *Pimpinella saxifraga* L. = Kleine pimpernel CI 318, BM 298.
 Sukerei (39) : *Cichorium intybus* L. = Cichorei BM 301.
 Trifera saracenic (92) : bereiding uit het Antidotarium Nicolai.
 Venckel (27), Vinckel (69), Venkelsade (9) : *Foeniculum vulgare* Mill. = Venkel H 315.
 Violen (83), Fiolen (86) : *Viola odorata* L., *V. tricolor* L. = Viooltjes BM 301?
 Vlier (94, 95) : *Sambucus nigra* L. H 445.
 Weegbree (70) : *Plantago major* L. = Grote weegbree BM 268.
 Wijt alsene (1) : *Artemisia absinthium* L. = Alsem HD 1r^o.
 Ysope (14, 41, 50) : *Hyssopus officinalis* L. = Hysop BM 277.
 Zeduwair (61) : zie Seduwaer.

B. Woorden

De cijfers tussen haakjes verwijzen naar het nummer van het recept.

doirhoest (46) : aanhoudende hoest
 dwaen (70) : reinigen, wassen
 idelen (24) : zuiveren
 iechtig (30) : jichtig
 clissen (45, 49) : door een doek zeven, coleren
 core (27) : hoeveelheid ter grootte van een graankorrel
 colcen (90) : verkleinwoord van cole, een stukje kool
 crop vander magen (7, 15) : slokdarm
 lancevel (13, 82) : koliek
 limich (34) : slijmerig
 reume (88) : koud vocht
 saechen (12, 23, 84) : kalmeren
 sericheyt (9) : ontsteking
 scelle (90) : schors
 stadelyc (83) : herhaaldelijk, voortdurend
 tornen (31) : krampen in de maag en de ingewanden
 tysike (59) : tering
 verduwelyc, verduwen (23, 24, 82) : verteerbaar, verteren
 verduynghe (8, 13, 21) : vertering
 waesdom (74) : damp
 wijt (1) : wit
 wyt (1) : vochtig

Commentaar

De 95 rubrieken bestaan voor het grootste gedeelte uit voorschriften voor de bereiding van eenvoudige toedieningsvormen (afkooksels in water of wijn) van de meest gebruikelijke en gemakkelijk te verkrijgen simplicia. Voor een twintigtal simplicia wordt geen voorschrift voor een bereiding gegeven en wordt alleen het therapeutisch gebruik vermeld.

De therapeutische indicaties van de recepten zijn deze voor de alledaagse kwalen. Dit wijst erop dat de voorschriften bestemd zijn voor een eenvoudige huis-

apotheek zoals men die in een klooster kon aantreffen en waar geen apotheker aanwezig was voor de bereiding van meer gecompliceerde bereidingen. De kopiïst heeft een selectie van simplicia en bereidingen samengebracht uit verschillende bronnen en ze op basis van hun therapeutische indicatie enigszins gerangschikt.

We kunnen de volgende indeling onderscheiden.

- Voorschrift 1 : een klassieke maar belangrijke bereiding die gebruikt wordt als beschermmiddel tegen de pest en andere besmettelijke ziekten.
- Voorschriften 2 tot 43 : «remedie(s) tegen alrehande ghebreken der magen» met daaronder het belangrijke recept (43) voor de bereiding van meidrank, vertaald in het Latijn.
- Voorschriften 44 tot 66 : tegen de hoest.
- Voorschrift 67 : een technisch voorschrift voor het reinigen van wollen klederen (een belangrijke hygiënische maatregel).
- Voorschriften 68 tot 77 : met allerlei indicaties.
- Voorschriften 78 tot 84 : voor leveraandoeningen.
- Voorschriften 85 tot 95 : met allerlei indicaties.

Vergelijkt men de tekst met deze van het *Boec van Medicinen in Dietsche* dan valt onmiddellijk op dat de laatste voorschriften 79-95 hieruit soms woordelijk werden overgenomen op taalvariaties na. Voorschrift 83 vindt men bv. in het *Boec* als volgt : «Item, fyolen stadelike ghenomen in warmoes, hout den licham rat ende coelt die lever, is si teheet». De tekst komt letterlijk overeen behalve voor het woord rat, dat in ons manuscript is vervangen door nat. Aangezien viooltjes vochtig zijn in de eerste graad en gebruikt worden tegen ontstekingen en een te hete lever is waarschijnlijk «nat» de juiste interpretatie. Het woord heeft blijkbaar nog moeilijkheden gegeven aangezien volgens Daems in een ander handschrift «vet» wordt geschreven (zie BM, p. 157).

Ook de tekst van voorschrift 82 (galanga) is woordelijk overgenomen, terwijl hetzelfde voorschrift reeds eerder voorkomt (n° 13) maar dan in een enigszins gewijzigde vorm. Dit wijst erop dat het uit een andere bron werd overgeschreven. De kopiïst was blijkbaar vergeten dat het voorschrift reeds was opgenomen onder de maagmiddelen.

De bron gebruikt voor de recepten 2 tot 33, 45 tot 55 en 70 tot 77 vertoont zeer veel gelijkenis met het *Boec* maar wijkt hier en daar duidelijk af. Zo valt het op dat in deze voorschriften meestal «rijnsche wijn» wordt gebruikt waar in het *boec* alleen wijn zonder verdere specificatie wordt voorgeschreven. Zowel voor de voorschriften voor de maag (2-33) als voor de hoest (45-55) volgt de kopiïst de alfabetische volgorde van de Latijnse benamingen van de simplicia zoals in het *Boec* maar geeft slechts de Nederlandse benaming.

De voorschriften 34-43 zijn deze van verschillende waters en zijn waarschijnlijk afkomstig uit een andere bron, evenals het voorschrift «om mey dranck te maken». Ook de recepten 56-69 vertonen weinig overeenkomst met deze uit het *Boec*.

De kopiïst heeft dus verschillende bronnen geraadpleegd om een zo breed mogelijke keus van remedies aan te bieden ofwel heeft hij gebruik gemaakt van een bestaande compilatie afkomstig wellicht uit een andere kartaize.

Résumé

L'édition diplomatique d'un manuscrit provenant de la Chartreuse de Louvain est présentée. Le manuscrit datant un début du 16ième siècle contient 95 recettes qui n'exigent pas la présence d'un pharmacien pour leur préparation. Un glossaire des simples et des mots difficiles ainsi qu'un commentaire sont ajoutés.

Prof. dr. C. De Backer
Speureweg 21
9830 Sint-Martens-Latem

Prof. em. dr. J. Lemli
Termeredellelaan 3
3020 Winksele

Prof. dr. R. Lievens
Oude Baan 363
3000 Leuven